

DET MODERNA SVERIGE VÄXER FRAM

I detta kapitel får du lära dig:

- hur Sverige fick de gränser landet har idag,
- hur böndernas ställning förbättrades under 1700- och 1800-talen,
- hur Sverige började industrialiseras under 1800-talet,
- hur liberala idéer slog igenom i Sverige i mitten av 1800-talet,
- hur den gamla ständsriksdagen med adel, präster, borgare och bönder 1865 ersattes av en tvåkammarriksdag.

Viktiga begrepp:

skattebonde	hemindustri
kronabonde	förlagssystem
frälsebonde	skrå
allmänning	näringsfrihet
skiftesreformer	folkskola
statare	ståndsriksdag
självhushållning	

År 1807 bestämde sig Frankrikes kejsare Napoleon och Rysslands tsar Alexander för att dela upp Europa sinsemellan. Följande år anföll Ryssland Sverige. Det svenska försvaret bröt snart samman. I freden år 1809 förlorade Sverige Finland till Ryssland.

Ända sedan medeltiden hade Finland varit en del av det svenska riket. När det nu istället blev ryskt förlorade Sverige i ett slag en tredjedel av sin landyta och en fjärdedel av sin befolkning. Freden sågs som en enorm förödmjukelse och ledde till att kung Gustav IV avsattes i en statskupp. Ny kung blev en av Napoleons generaler, Jean Baptiste Bernadotte. Från hans familj kommer alla våra följande kungar.

Under denna tid växte sig nationalismen stark. Många politiker och militärer drömde sig tillbaka till den svenska stormaktstiden på 1600-talet och hoppades att Sverige skulle bli en mäktig krigarnation igen. Men istället kom Sverige att hitta ett annat sätt att bli rikt, nämligen genom satsningar på jordbruk, handel och utbildning.

BÖNDERNA STÄRKER SIN STÄLLNING

I början av 1800-talet var Sverige fortfarande ett bondeland. Städerna var små. Bara i Stockholm, Göteborg och Karlskrona bodde fler än 10 000 invånare. De flesta människor bodde på landsbygden och levde av vad jorden gav. Slog skörden fel drabbades landet av hungersnöd och svält. Då spred sig ofta smittsamma sjukdomar bland befolkningen, vilket ledde till att många dog. Medellivslängden var ca 40 år.

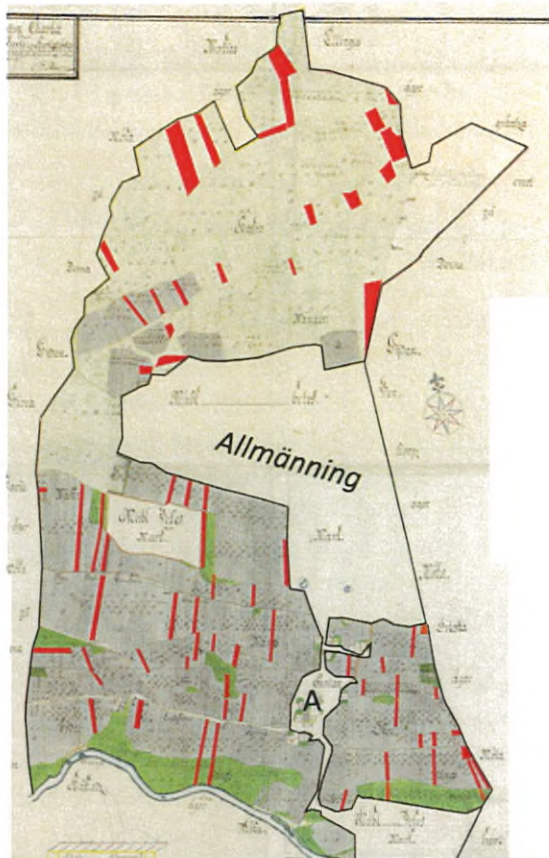
Sedan 1500-talet fanns tre olika typer av bönder i Sverige: Skattebönderna som själva ägde sin jord, frälsebönderna som brukade adelns

Före Napoleonkrigen fanns två stater i Norden: Danmark (som inkluderade Norge och Island) och Sverige (som också omfattade Finland). Genom krigen förlorade Sverige Finland till Ryssland – men lyckades istället erövra Norge från Danmark. Men medan Finland utgjort en integrerad del av det svenska riket var banden till Norge svagare. Norrmännen lyckades driva igenom en egen författning som gav dem självstyre under en gemensam kung. Unionen bestod till 1905.

för att reformen skulle genomföras. Många fick sin jord långt bort från den gamla byn och måste flytta och bygga nytt. På så vis upplöstes de gamla byarna och jordbrukslandskapet i Sverige fick dagens utseende med utspridda ensamgårdar.

Efter skiftet kunde varje bonde själv bestämma över sin mark. Det gjorde det lättare att odla upp nya åkrar. Samtidigt förbättrades jordbrukstekniken. Man började använda redskap i järn istället för trä. Det är stor skillnad att plöja med en plog av järn jämfört med en plog av trä. Man började också odla nya växter som användes som foder åt djuren, som klöver och timotej. Då kunde jordar som tidigare behövts som betesmarker eller ångar odlas upp. En annan viktig gröda var potatisen som slog igenom i början av 1800-talet. Jämfört med spannmål gav den mycket mer mat på samma jordstycke. Det gjorde det lättare för människorna att försörja sig, också med lite jord.

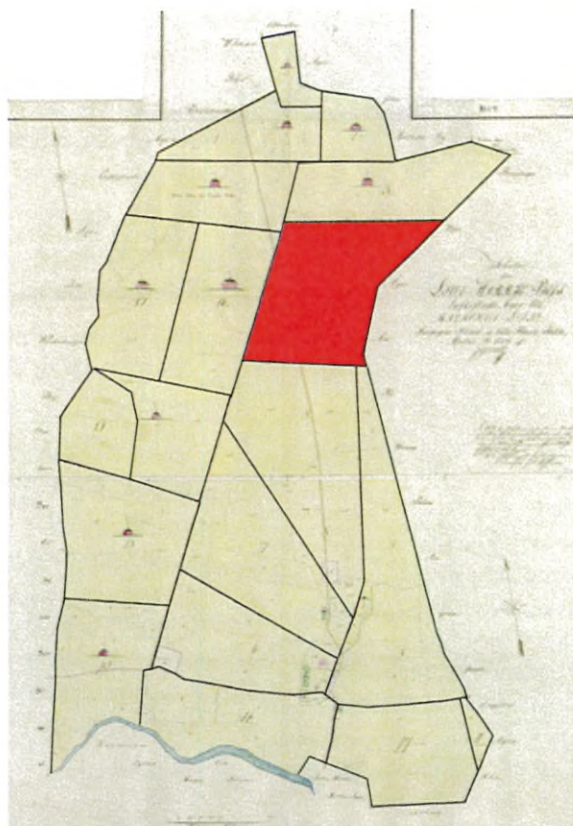
Lilla Harrie by 1703 (före alla reformer)

ARBETA MED KARTOR

Lilla Harrie by 1703 och 1809

Kartorna visar byn Lilla Harrie i Skåne, före och efter skiftesreformerna. Den röda färgen visar på all jord som tillhörde en av gårdarna i byn.

1. Förklara begreppet teg med hjälp av kartan.
2. På hur många ställen hade den markerade gården jord före skiftena?
3. På hur många ställen hade samma gård jord efter skiftena?
4. Bokstaven A markerar den gamla bykärnan, där alla gårdars hus låg innan skiftet. Hur många gårdar kunde ligga kvar efter skiftet? Hur många måste flytta ut till nya ägor?
5. Uttrycken »bysprängningar« och ensamgårdar brukar användas för att beskriva skiftets konsekvenser. Förklara utifrån kartan vad som menas med det.
6. På kartan från 1703 finns också »allmänningar« markerade. Vad var det? Vad hände med allmänningarna efter skiftena?

Lilla Harrie by 1809 (efter både stor- och enskifte)

FOLKÖKNING OCH KLASSSKILLNADER

Förändringarna inom jordbruket skapade ett stort behov av arbetskraft. Bönderna behövde hjälp att röja nya åkrar, bygga stenmurar, dika ut åkrarna och bygga nya hus och ladugårdar efter skiftet.

För unga människor innebar detta att det fanns gott om jobb. Därmed blev det också lättare att gifta sig och bilda familj. Genom att arbeta åt andra kunde man försörja sig även om man inte hade en egen gård, särskilt om man också hade en lite trädgårdstappa där man kunde odla potatis, och ha några höns och en ko eller en gris.

Samtidigt levde människorna längre när de slapp krig, kunde hålla sig friska och äta sig mätta. Mellan 1800 och 1870 fördubblades nästan Sveriges folkmängd från 2,3 till 4,2 miljoner. Framförallt var det de grupper som helt eller delvis levde på lönearbete som växte i antal. Det innebar att de sociala skillnaderna ökade på landsbygden.

En av dessa växande grupper utan egen gård var torparna. De arrenderade ett mindre stycke jord men för att klara försörjningen måste de också arbeta åt andra. Ofta betalade de också arrendet genom dagsverken, det vill säga arbete, åt jordägaren. En annan grupp var statarna. De arbetade ett år i taget på större jordbruk och fick en del av sin lön i spannmål, potatis och mjölk – den så kallade »staten«. Lägst status hade backstugusittarna. De bodde i små stugor på annans mark, odlade sitt potatisland och ställde upp som arbetskraft när gårdarna behövde.

Korgmakare Anders Pettersson med de korgar han flätade av pil. Som så många andra hemslöjdsprodukter som tillverkades för försäljning utanför den egna byn fick pillkorgen sitt namn efter orten där den tillverkades. Den kallades arbykorgen efter Arby strax söder om Kalmar. Bilden är ett tidstypiskt ateljéfoto från slutet av 1800-talet.

HEMSLÖJD OCH INDUSTRIER

I det gamla bondesamhället levde människorna i ett system av självhushållning: nästan allt de behövde av mat, kläder, redskap osv framställde de själva. Men under 1700- och 1800-talen började bönderna i rika slättområden mer och mer specialisera sig på att bara producera mat. När de odlade ny mark och fick större skördar växte också deras inkomster. Då kunde de istället köpa tyger, verktyg och andra varor utifrån. Det skapade en ökad marknad för bönder i områden med magrare jordar att satsa på olika slöjdarbeten som ett komplement till jordbruket. Eftersom tillverkningen ägde rum i hemmet brukar den kallas för *hemindustri*.

Ett gammalt centrum för textilslöjden var Sjuhäradsbygden i södra Västergötland. Här satt det folk och arbetade vid vävstolarna överallt i stugorna. I Gnosjö i västra Småland gjorde bönderna ståltråd, trakten kring Siljan i Dalarna var känd för de vackra moraklockorna. Ofta

LÄRLING – GESÄLL – MÄSTARE

På 1800-talet var det skillnad mellan att vara dräng och att vara hantverkare. I hantverket fanns sedan medeltiden ett system för hur man skulle lära upp sig inom yrket för att sedan kunna »starta eget» som mästare. Varje hantverk hade sitt lokala »skrå» där stadens mästare bestämde över förhållandena inom sitt yrkesområde. Denna ordning kallas skråväsende.

Vägen till att bli mästare var lång. Första steget togs i 12–15-årsåldern. Då kunde man bli antagen som *lärling* och arbeta hos en mästare i några år. Då flyttade man in i mästarsens hushåll, arbetade i verkstaden och lärde successivt upp sig inom yrket. Mästaren bestämde över lärlingarna både i arbetet och på fritiden – tanken var att de skulle vara som barn i huset. Den enda lönen var mat och sovplats.

När lärlingarna fått ett yrkesprov godkänt blev de *gesäller*. De hade lite friare ställning. De fick pengar i lön, hade sina egna gesällföreningar, och övervakades mindre strängt på fritiden. Men gifta sig fick de inte – och de skulle fortfarande lyda under mästarsens hushåll.

Gesällerna skulle arbeta hos mästare i flera städer så att de lärde sig nya saker i yrket. Sådana *gesällvandringar* kunde föra dem långt över landets gränser. Efter flera år som vandrande gesäll skulle man bosätta sig i den stad där man ville bli mästare. För att erhålla *burskap*, som det hette, måste man först ge ett mer avancerat prov på sin yrkeskunskap. Det var viktigt för yrkets anseende att man inom varje hantverk vårdade kvalitet och yrkesstolthet. Men det svåraste hindret att bli mästare var att varje ny verkstad i ett visst hantverk måste godkännas av de andra mästarna.

Ett viktigt syfte med skråväsendet var nämligen att hålla ner antalet verkstäder på varje ort så att man kunde hålla uppe priserna och så att de ekonomiskt svagare mästarna inte konkurrerades ut. Målet var jämna och säkra inkomster för alla, även om detta ledde till högre priser för kunderna. Därför antogs ofta

Målarmästaren Erik Johnsson övervakar sin gesäll, i färd med att måla ett golv. Mäster har både klockkedja och plommonstop för att markera sin ställning, men också gesällen har tagit på sig sin hatt: hantverkarna ville gärna visa att de var former än »vanliga arbetare».

en ny mästare först om någon av de gamla hade dött. Med tiden var det fler och fler som aldrig blev annat än gesäller, och skillnaderna mellan dem och andra arbetare minskade.

Genom den nya lagstiftningen om näringsfrihet i mitten på 1800-talet försvann skrånas makt över hantverket. Nu fick alla rätt att starta företag och sätta vilket pris de ville på produkterna. Detta var en del i tidens liberala reformer. Men traditioner från skråväsendet lever kvar och på flera yrkesområden organiseras än idag utbildningen genom lärlingssystem.

1. Förklara begreppen lärling, gesäll, mästare
2. Vilka var hindren för en gesäll som ville bli mästare?
3. Vad innebar skråväsendet? Vilka tjänade och förlorade på systemet?
4. Finns lärlingar, gesäller och mästare idag? Var?

Sågverksarbetare vid Myrnäs ångsåg i Medelpad runt år 1900. Lägg märke till barnen på de främsta raderna. Hur gamla är de yngsta arbetarna vid sågverket?

var det handelsmän bland bönderna som organiserade försäljningen. I Sjuhäradsbygden utvecklades efterhand ett förlagssystem, särskilt när importerad bomull ersatte ull och lin. Förläggarna köpte upp garn från köpmän i Göteborg och lät bönder och torpare väva det till färdiga tyger. Nästa steg i utvecklingen togs under andra halvan av 1800-talet när några av de rikaste förläggarna började anlägga fabriker längs vattendragen. Samtidigt började även andra industrier att växa fram i landet.

Sedan medeltiden hade järnhanteringen varit Sveriges viktigaste exportnäring. Nu blev träindustrin lika viktig. Urskogarna i Norrland högs ned i snabb takt. Timret flottades på älvarna till sågverk vid kusten. Här sågades plankor som exporterades till England och andra länder med brist på virke. Så småningom startades också massafabriker där man istället gjorde papper av skogen. I städerna uppkom mekaniska verkstäder som tillverkade maskiner och annat som behövdes i det framväxande industrisamhället.

En förutsättning för de nya industrierna var effektivare transporter. År 1810–1832 grävdes Göta kanal mellan väst- och ostkusten. Men den stora förändringen kom i mitten av 1800-talet när staten började

bygga ett system av järnvägar genom landet. Första linjen, mellan Göteborg och Stockholm, stod färdig 1862.

I många industrier skapades enorma förmögenheter. En del fabriker var rikare än de mäktigaste adelsfamiljerna. Samtidigt blev industriarbetarna allt fler när söner och döttrar till torpare, lantarbetare och småbönder flyttade in till städer och fabriksorter i hopp om en bättre framtid. Men ännu 1870 arbetade 70 % av befolkningen inom jordbruket.

NÄRINGSFRIHET, FOLKSKOLA OCH NY RIKSDAG

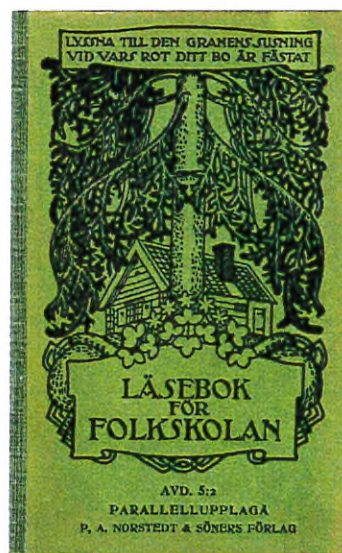
Runt 1800-talets mitt fick de liberala idéerna allt större betydelse inom politiken. Man brukar tala om ett *liberalt genombrott*. Tre reformer var särskilt viktiga.

Den första reformen var beslutet om folkskolan 1842. Redan tidigare hade de flesta svenskar fått undervisning genom kyrkan. Det gjorde att de flesta åtminstone långsamt kunde stava sig igenom en text. Nu beslutade riksdagen att varje församling skulle inrätta en skola för alla barn mellan sju och tretton år. Med bättre kunskaper i svenska och i ämnen som matematik hoppades man att näringslivet skulle utvecklas. Bakom reformen fanns en liberal tanke att stärka individen: Med bättre utbildning skulle invånarna på ett annat sätt än tidigare kunna ta del av samhället: de skulle bli medborgare. Samtidigt såg riksdagen med oro på de växande grupperna av fattiga, som man menade hotade ordningen i samhället. Genom skolan ville man se till att de uppfostrades på rätt sätt. Därför var också kristendomskunskap och historia viktiga ämnen.

En andra liberal reform gällde näringslivet. Tidigare hade exempelvis hantverket i städerna varit hårt reglerat. För att kunna starta en ny verkstad måste man få godkännande från det lokala skräet. Där satt de andra mästarna och bestämde. Men genom beslut 1847 och 1864 införde riksdagen full näringsfrihet: alla svenskar, både män och kvinnor, skulle ha rätt att starta och driva företag.

Den tredje stora reformen gällde riksdagen. Alltsedan medeltiden hade riksdagen varit uppdelad i fyra stånd: adel, präster, borgare och bönder. Men i det moderna samhället var det många som inte tillhörde något av stånden och som därför inte fick rösta. Det gällde förstås alla fattiga – men också många med höga inkomster som läkare, advokater eller fabriker. Nu väcktes krav på att riksdagen måste moderniseras: Istället för att bygga på den gamla indelningen i stånd måste den utgå från individen.

1. Varför ökade Sveriges befolkning under 1800-talet?
2. Vad innebar det att stataren fick en del av sin lön i »stat«?
3. Ge exempel på olika hemindustrier i Sverige.
4. Ge exempel på utveckling av transporterna.

Läsebok för folkskolan var den första icke-religiösa boken som nådde de stora massorna. Den gick ut i miljontals exemplar från 1868 och ända fram till tiden runt andra världskriget. Många av berättelserna handlade om fosterlandet, som eleverna skulle lära sig att älska, dess natur, näringar, historia och litteratur. Ofta fanns också en moralisk underton: en god svensk skulle vara ärlig, flitig och sparsam.

På torg och i saluhallar sålde landsbygdsbefolkningen sina jordbruksprodukter. Där mötte de städernas invånare. Efter 1864 fick alla svenskar, både kvinnor och män, samma möjlighet att bedriva handel. På Charlotta Sophia Rönquists oljemålning från 1880-talet ser vi Hötorgshallen i Stockholm.

Frågan ställdes på sin spets 1865 när en liberal regering lade fram ett förslag till en ny riksdag. När adeln som sista stånd efter flera dagars debatt sa ja utbröt ett våldsamt jubel. Människorna omfamnade varandra på gatorna och krogarna fylldes med folk som firade segern. Men i själva verket var beslutet en kompromiss: Styret moderniserades, men på ett sätt som innebar att de allra flesta svenskar fortfarande saknade rösträtt

Ständsriksdagen ersattes av en riksdag med två kamrar. Rösträtten till första kammaren berodde på hur rik du var. En enkel hantverkare kunde få en röst medan en förmögen man kunde få tusen röster. De flesta som valdes in i första kammaren var gods- eller fabriksägare.

Till den andra kammaren kunde ingen få mer än en röst. Men man måste vara förmögen, tjäna mycket pengar eller äga en fastighet av ett visst värde för att få rösta. Bara 25 procent av alla vuxna män nådde upp till dessa krav. Framförallt gynnades bönderna: de fick rösträtt genom sina gårdar. På tröskeln till den industriella revolutionen fick jordbrukarna mer makt än någonsin tidigare.

Men den växande gruppen av arbetare fick ingen rösträtt. Och precis som tidigare stod kvinnorna utanför.

EN VIKTIG TID I SVERIGES HISTORIA

Tiden från ca 1800 till 1865 var en viktig tid i Sveriges historia. Genom Napoleonkrigen fick landet de gränser det har än i dag. Tidigare var Sverige ett rike där man talade flera olika språk. Inom de nya gränserna talade nästan alla svenska. Det var viktigt med tanke på nationalismens växande betydelse. Ekonomiskt skedde stora framsteg inom jordbruk och industri. Samtidigt skedde flera reformer som byggde på liberala idéer om frihandel och medborgarskap. Men 1800-talet var också en tid när skillnaden mellan rik och fattig blev allt större.

I nästa avsnitt ska vi studera ytterligare en aspekt av det moderna samhällets framväxt: hur förhållandet mellan man och kvinna förändrades i Sverige under 1800-talet.

1. Vad betydde reformen om näringsfrihet?
2. Vilka var avsikterna med folkskolan?
3. Hur var ständsriksdagen sammansatt?
- b. Varför uppfattade många den som föräldrad?

År 1865 fick Sverige en ny riksdag med två kamrar. Hur utsågs de två kamrarna? Tycker du att det var demokratiskt? Motivera ditt svar.

ARBETA MED BEGREPP

Förklara förändringarna i Sverige under 1800-talet med hjälp av följande begrepp:

Skifte, skattebönder, nyodling, folkökning, torpare, folkskola, näringsfrihet

Använd gärna några av följande ord i din text: före, efter, så småningom, sedan, även, därför, dessutom, orsaken var, konsekvensen blev, vilket ledde till, följden blev, fördelarna, nackdelarna, till sist

ARBETA MED DEMOGRAFI

Diagrammet ovan visar på antalet födda (nativiteten) respektive döda (mortaliteten) per tusen invånare i Sverige 1735–2000

1. Hur många procent av befolkningen dog ett vanligt år i mitten på 1700-talet? Hur många procent av befolkningen dör ett vanligt år idag?
2. Vissa år under de första 100 år åren i diagrammet visar på en extremt hög dödlighet. Hör många procent dog 1772? Vad kan ha varit orsaken till dessa extrema dödlighetskriser?
3. När börjar mortaliteten i Sverige att sjunka?
4. När börjar nativiteten att sjunka?

5. Vad blev resultatet av den ökade skillnaden mellan nativitet och mortalitet?

6. Diskutera utifrån diagrammet och texten i kapitlet orsakerna till befolkningsökningen i Sverige under 1800-talet.

LIKA RÄTTIGHETER OCKSÅ FÖR KVINNORNA?

I detta kapitel får du lära dig:

- vilka rättigheter män och kvinnor hade i det äldre samhället,
- hur det gick till när man skulle gifta sig och bilda ny familj,
- hur förhållandet mellan man och kvinna förändrades i olika samhällsklasser genom den industriella revolutionen,
- hur kvinnornas medborgerliga rättigheter långsamt stärktes under 1800-talet.

Viktiga begrepp:

myndighet
hemgift
trolovning
oäkta barn
liberala reformer

Upplysningens idéer om alla människors lika värde väckte frågan om varför samhället behandlade människor olika. Under 1800-talet kom förhållandet mellan könen allt mer under debatt. Varför hade kvinnorna inte samma rättigheter som männen? Samtidigt förändrades relationerna mellan man och kvinna genom det moderna samhällets framväxt.

Småländskt storbondebröllop från 1800-talets mitt. Brudparet anländer till festen och hyllas med trummor, gevärs- och kanonskott. En sådan bröllopsfest brukade vara i flera dagar.

NÄR KVINNAN VAR OMYNDIG

Ända fram till slutet av 1800-talet var kvinnan omyndig och måste ha en förmyndare. Det innebar att kvinnans far eller man fattade beslut i hennes ställe. Utan tillstånd från förmyndaren kunde kvinnan inte

köpa eller sälja jord, skriva kontrakt eller låna pengar. Först som änka fick kvinnan en självständig ställning och rätt att själv besluta om sin egendom.

Att kvinnan var omyndig innebar också att hon inte själv kunde bestämma vem hon skulle gifta sig med. Visserligen tyckte de flesta att det var bäst om äktenskapet byggde på känslor. Enligt lagen kunde ingen tvingas att gifta sig med någon mot sin vilja. Men samtidigt måste föräldrarna alltid lämna sitt godkännande när en dotter gifte sig. Mannen däremot behövde inget tillstånd.

Äktenskapet var i det äldre samhället nära kopplat till pengar och status. Att en adelsman gifte sig med en bonddotter var otänkbart. En bonddotter gifte sig inte heller gärna med en torparson.

För att godkännas som make måste mannen visa flickans föräldrar att han hade tillräckligt med pengar eller jord för att försörja en familj. Kunde han inte det var risken stor att han fick ett nej.

Men också kvinnans familj måste bidra ekonomiskt till det nya hushållet. Det skedde genom en hemgift: jord, djur, pengar eller redskap som överlämnades till paret i samband med vigseln. Det var ofta ett viktigt startkapital för den nya familjen. Utan en tillräckligt stor hemgift från föräldrarna var det svårt för en kvinna att bli gift.

INNANFÖR OCH UTANFÖR FAMILJEN

Även om kvinnorna var omyndiga hade de ofta mycket att säga till om i vardagslivet. På de mindre gårdarna fick män och kvinnor dela på sysslorna och ofta måste båda arbeta utanför gården för att kunna försörja sig. På större gårdar styrde kvinnan över en stor organisation av pigor och hushållerskor som höll igång hushållet. I båda fall gav detta ofta kvinnan en rätt stark ställning inom familjen.

När det gällde synen på sex före äktenskapet gick kyrkans och folkets synsätt isär. Folket ansåg långt in på 1800-talet att det avgörande var att man och kvinna var trolovade: det betyder att det fanns en överenskommelse mellan de blivande makarna och kvinnans föräldrar om giftermål. Att unga par hade sex och gifte sig först när kvinnan blivit med barn var vanligt.

Samtidigt stod mycket på spel i mötet mellan man och kvinna. Att bli med barn utan att gifta sig innebar en

I de lägre samhällsklasserna var umgänget mellan könen mindre hårt kontrollerat och mer otvunget. Det så kallade nattfrieriet var en vanlig sed på landsbygden, särskilt i de norra delarna av landet. Pojkarna fick hälsa på i flickornas kammare några timmar på kvällen. Flickorna är fullt påklädda fast timmen är sen. Pojkarna bjuds på mjölk och berättar nyheter från bygden.

1. Vad innebar det att kvinnan var omyndig?
2. Vilka kunde vara hindren i det äldre samhället mot att gifta sig med den man älskade?
3. Förklara följande begrepp: *hemgift*, *trolovning*, och *horpall*.
4. Vad var »oäkta barn»? Hur var deras situation i det äldre samhället?

Fredrika Bremer (1801–1865), en av pinjorärerna inom den svenska kvinnorörelsen. Flera av hennes verk handlade om unga kvinnors väg ut i livet, vilket gjort att hon kallats en svensk Jane Austen. I *Hertha* från 1858 argumenterade hon för kvinnors rätt till myndighet och utbildning – det var den första feministiska romanen i Sverige. Debatten som följde bidrog till beslutet 1863 att alla ogifta kvinnor över 25 år blev myndiga. Hennes böcker översattes och lästes över hela Europa.

katastrof. Ogifta mödrar kunde stötas ut ur sin släkt och fördömdes av prästen under gudstjänsten – då fick de sitta på en speciell horpall längst ned på kvinnosidan i kyrkan. Oäkta barn saknade arvsrätt och hamnade ofta på botten av samhället. Sex före äktenskapet var således en stor risk och några effektiva preventivmedel var inte kända. Oönskade graviditeter var den största självmordsorsaken bland unga kvinnor.

NYA TIDER – NYA SEDER

Hur påverkades dessa familjemönster av 1800-talets nya sätt att leva och tänka?

Störst var förändringarna inom arbetarklassen i städerna. När man lämnade släkten på landsbygden och flyttade in till staden innebar det en större frihet att själv bestämma över sitt liv. Men samtidigt var fattigdom och osäkerhet om försörjningen ett stort hinder för att kunna bilda familj. Följden blev å ena sidan ett friare förhållande mellan könen i arbetarklassen, å andra sidan att många förblev ogifta eller gifte sig sent. Detta innebar i sin tur många utomäktenskapliga barn.

Både ogifta och gifta mödrar inom arbetarklassen levde slitsamma liv. För att klara försörjningen måste de flesta arbeta utanför hemmet: på fabriken eller genom att hjälpa till med exempelvis tvätt och städning i rikare familjer. Samtidigt hade de hela tiden ansvaret för barn och hem. Följden blev en situation av dubbelarbete som slet hårt på kropp och hälsa.

Annorlunda var det för kvinnorna inom medel- och överklassen. Här ansågs det opassande för kvinnorna att arbeta utanför hemmet, för gifta kvinnor var det otänkbart. Samtidigt utfördes det mesta av arbetet i hushållet av tjänstefolk. Under dessa omständigheter fick modern rollen av »hemmets ängel». Hennes främsta uppgift var att vara hemmets känslomässiga centrum och moraliska förebild. Hon skulle forma hemmet till en varm och omtänksam plats, skyddad från den kalla och hårda världen utanför. Det var mannens område, styrt av pengar, konkurrens och nytta.

KÄRLEK, SEXUALITET OCH DUBBELMORAL

Tanken på det varma och omsorgsfulla hemmet gick hand i hand med en romantisering av kärleken – under 1800-talet växte sig tanken på att äktenskapet skulle bygga på känslor allt starkare. Men fortfarande var också pengarna viktiga.

Inom över- och medelklassen måste mannen skaffa sig »en ställning« i form av ett arbete med god lön eller en affärsrörelse för att kunna gifta sig. Det tog ofta många år. Följden blev att mannen ofta var 10–15 år äldre än kvinnan.

Döttrarna hölls i en noga skyddad tillvaro. Att en ung kvinna av »bättre familj« rörde sig på stan eller besökte någon offentlig lokal utan beskyddande sällskap var otänkbart. Kvinnor som gjorde detta var, eller sågs som, prostituerade.

En ökad prostitution var också en del av förhållandet mellan man och kvinna under 1800-talet. Överallt i Europa växte en kontrollerad bordellverksamhet fram. De prostituerade måste registrera sig och genomgå kontroller så att inga könssjukdomar spreds till kunderna. Männen var det ingen som kontrollerade. Det fanns också en omfattande oreglerad prostitution där exempelvis fabriksarbeterskor eller pigor drygade ut sin magra lön.

STEG MOT ÖKAD JÄMSTÄLLDHET

Samtidigt som de gamla könsrollerna förändrades hördes idéerna om alla människors lika värde allt mer. Under 1800-talet reformerades Sveriges lagar i liberal riktning. Då blev det svårt att försvara att lagen behandlade män och kvinnor olika.

År 1845 fick en dotter samma arvsrätt som en son, tidigare hade hon

Christian Kroghs målning »Albertine i polisläkarens väntrum« föreställer prostituerade som står i kö för kontroll av eventuell könssjukdom. Mynigheterna var noga med att kvinnornas kunder inte skulle utsättas för smittrisker. Huruvida männen ifråga var bärare av smitta intresserade man sig däremot inte för.

1. Varför var mannen ofta så mycket äldre än kvinnan vid giftermålet inom över och medelklassen?
2. Hur kom det sig att många inom arbetarklassen gifte sig sent eller inte alls?
3. Jämför kvinnornas arbete i och utanför hemmet inom arbetarklassen respektive överklassen.

VAD FÅR KVINNOR ARBETA MED?

På 1800-talet var många yrken förbjudna för kvinnor. Särskilt för kvinnor inom medel- och överklassen fanns få sätt att försörja sig. En av dem som var med och ändrade på detta var Elfrida Andrée. Hon var duktig på musik och utbildade sig till organist 1857. Men att spela orgel i kyrkan var, som många andra statliga jobb, förbjudet för kvinnor.

Elfrida Andrée ansökte om särskilt tillstånd hos riksdagen, man fick nej eftersom ärkebiskopen inte tyckte att kvinnor borde vara organister. Men hon hade också skaffat sig utbildning som telegrafist, ett annat för kvinnor förbjudet yrke. Även här vände hon sig till riksdagen. Hennes envisa ansökningar fick stöd av liberalerna som 1862 skrev flera motioner till riksdagen om att öppna statliga tjänster åtminstone för de ogifta kvinnorna. Men efter en lång debatt sade riksdagen nej till alla förslag utom att låta kvinnor bli organister. Elfrida Andrée blev på så vis Sveriges första kvinnliga organist.

Men hon var inte nöjd. »Lättare vore att rycka en bit ur klippan än rycka från mig min idealidé: det kvinnliga släktets höjande«, skrev hon i ett brev. Så hon gick in med en ny ansökan till Telegrafverket 1863.

Nu blev riksdagsdebatten livlig. Riksdagsman Almqvist menade att det inte gick att ha kvinnor i en sådan känslig och ansvarsfull tjänst: »Man vet att med telegrafens avsänds underrättelser om de största hemligheter Man känner även sedan gammalt vilken tung börda, vilken stor olycka en hemlighet är för en kvinna, så snart hon inte fått yppa densamma, och att hon sällan kan emotstå naturens krav i denna del. Varför ska vi då utsätta henne för så stora obehagligheter? « Han fick stöd av riksdagsmannen och teologie doktorn Lindgren, som menade att kvinnor alltför ofta behöver ta ledigt »på grund av det förargliga sexualsystemets inflytande«. Att anställa kvinnor i statlig tjänst skulle innebära »ett lika djärvt som misslyckat försök att korrigera Vår herre«.

Till slut godtogs ändå Elfrida Andrées ansökan av riksdagen, och hon kunde börja arbeta som telegrafist i Strömstad 1864. Men i slutändan valde hon den musikaliska banan, och blev småningom domkyrkoorganist i Göteborg. Hon blev också en av Sveriges mest framstående kompositörer. Hon dog 1929.

1. Vilken samhällsklass tillhörde Elfrida Andrée?
2. Vilka yrken hade Elfrida Andrée utbildat sig till? Förklara eller ta reda på vad detta var för yrken.
3. Vilka var riksdagsmännen Almqvist och Lindgrens argument mot att låta kvinnor arbeta i statlig tjänst?
4. Många yrken var stängda för kvinnor långt in på 1900-talet. Ta reda på när kvinnor i Sverige fick bli poliser, präster och militärer. Har det funnits jobb som inte män fått ha?

För borgerlighetens kvinnor ansågs allt kroppsarbete okvinnligt. Men i arbetarklassen utförde kvinnorna samtidigt mycket tunga jobb. Ett exempel var »murmäckorna«, som bar tegel och bruk till murarna på byggena – här på operabygget i Stockholm, som blev färdigt 1896.

ärvt hälften. Lagen om näringsfriheten 1864 gav kvinnan samma rätt att starta företag som mannen. På 1860-talet blev *ogifta* kvinnor över 21 år myndiga. Därmed fick de också själva bestämma vem de skulle gifta sig med. Men *gifta* kvinnor förblev omyndiga ända fram till 1921, även om de på 1870-talet fick rätt att bestämma över sin egen inkomst. I riksdagsvalen var kvinnorna helt utestängda.

Kvinnans möjligheter att klara sig på egen hand förblev också begränsade. De jobb kvinnor kunde få under 1800-talet var dåligt betalda. Inom industrin var kvinnornas löner ca 40 % lägre än männens. Enligt tidens sätt att se på saken var det mannen som skulle försörja familjen. Ogifta kvinnor inom medelklassen kunde få jobb som sekreterare, telefonoperatörer eller lärarinnor. Men när de gifte sig måste de ge upp sitt yrke. Alla tjänster på högre nivåer var reserverade för män.

Allt detta gjorde att kvinnorna var ekonomiskt och socialt beroende av sina män. Möjligheter att på egen hand »göra karriär« var små. Vägen till socialt avancemang gick istället genom ett »gott gifte«, det vill säga att gifta sig med en man med status och pengar. Det mesta av männens makt levde vidare in på 1900-talet.

1. Ge exempel på tre reformer som förbättrade kvinnans ställning.
2. Hur mycket lägre lön hade kvinnorna inom arbetarklassen jämfört med männen?
3. Vilka jobb fanns för kvinnorna inom medel- och överklassen?
4. Förklara vad som menas med ett »gott gifte«. Varför var det så viktigt för kvinnan?

ARBETA MED JÄMFÖRELSE

1. Hur såg det ut beträffande kvinnans möjligheter jämfört med männens, vad gällde:
 - äktenskap/val av partner,
 - ansvar för de barn man är förälder till,
 - vid arv,
 - att yrkesarbeta eller inte,
 - välja arbete,
 - bestämma över sig själv – myndighet.
2. Vilka skillnader fanns det mellan kvinnor ur olika samhällsklasser?
3. Hur ser det ut i Sverige idag med våra valmöjligheter? I världen? I andra kulturer?
4. Hur kan det komma sig att de flesta gifter sig med personer av ungefär samma bakgrund?
5. Varför väntar många så länge med att skaffa barn idag?
6. Vilka är hindren idag för att bilda familj?